

LIETUVIŲ KALBOS VEIKSMAŽODŽIŲ ATVIRŲJŲ ŠAKNŲ PROBLEMA

Irena KRUIPIENĖ

§ 1. Grupuojant pirminius veiksmažodžius pagal fonologinę šaknies struktūrą ne visada lengva nustatyti jų šaknies ribas. Pagrįstai galima būtų teigti, kad beveik visos šaknys baigiasi priebalsiu. Tai patvirtina vardažodžių struktūros tyrinėjimai: būdingiausias vardažodžių vienskiemenių šaknų struktūros tipas yra CVC¹. Nors esama šaknų, prasidedančių balsiu, tačiau nėra nė vieno atvejo, kur šaknis baigtųsi balsiu, vadinasi, šaknies pradiniai priebalsiai yra fakultatyvūs, o galiniai – būtini (Karosene, 1985, 28, 175). Kitais tariant, lietuvių kalbos vardažodžių šaknys yra tik uždaros.

Indoeuropiečių kalbos veiksmažodžių šaknies modelis irgi rekonstruotas CVC (priebalsis + balsis + priebalsis), pvz.: **bher-* „nešti“, **ten-* „tempti“, **men-* „galvoti“, **segh-* „laikyti“ (Benvenist, 1955, 201), – taigi veiksmažodinė šaknis turėjo baigtis priebalsiu.

§ 2. Tą patį būtų galima pasakyti ir apie lietuvių kalbos veiksmažodžius, jeigu ne kelios dešimtys žodžių, kurių šaknis bendraties kamieno formaliai lyg ir baigiasi balsiu². Čia turimi galvoje tokie veiksmažodžiai, kaip *sėti* – *sėja*, *sėjo*, *joti* – *jója*, *jójo*; *gauti* – *gáuna*, *gávo*; *kliáuiti* – *kliáuja*, *klióvė*; *gūiti* – *gúja*, *gújo* ir pan.

Kaip sinchroniškai³ reikėtų traktuoti šių veiksmažodžių esamojo ir būtojo k. laiko formų priebalsius [j] ir [v]? Iki šiol jų statusas nėra aiškus. Vieni tyrinėtojai juos laiko garsais, įspraustais tarp šaknies ir galūnės (Kaukienė, 1994, 90), kiti – interfiksais, atliekančiais „hiato kamščio“ funkcijas (Akelaitienė, 1993, 130, 139). J. Otrębskio gramatikoje (Otrębski, 1956, 193, 210, 211) *sėti* – *sėja*, *sėjo* tipo veiksmažodžių [j] traktuojamas kaip priesaga, pasirodanti po balsio, o santykis tarp bendraties ir būtojo laiko formų lyginamas su daugiaskiemenių veiksmažodžių formomis: *sėti* : *sėjo* = *girdėti* : *girdėjo*; *stóti* : *stójo* = *giedóti* : *giedójo*; *výti* : *vijo* = *keršyti* : *keršijo*. Nors terminai skirtingi, tačiau jais pasakoma ta pati nuomonė: [j] ir [v] traktuojami kaip interfiksai⁴

¹ Formulė CVC vartojama nuo Schleicherio laikų, kur C žymi priebalsį, V – balsį.

² V. Žilinskienės (1995) sudarytame „Atgaliniame dabartinės lietuvių kalbos žodyne“ užfiksuota apie 80 tokių veiksmažodžių.

³ Istoriskai šios formos yra nevienodo senumo ir jų kilmė gana įvairi (Zinkevičius, 1981, 90).

⁴ Dėl termino interfiksas (jungiamasis elementas) žr. (Urbutis, 1978, 145).

Iš esmės skiriasi K. Jauniaus interpretacija, pagal kurią tokių veiksmazodžių [j] esąs šakninis, tik prieš priebalsius jis išnyksta (Jaunius, 1908–1916, 139). J. Jablonskis aptariamuosius [j] ir [v] taip pat traktuoja kaip šakninius, kurie „išeiną aikštėn“ prieš kamiengalio balsį (Jablonskis, 1997, 88–90).

„Lietuvių kalbos gramatika“ nepateikia aiškios šių garsų interpretacijos: vienur jie laikomi įterptiniais priebalsiais, padedančiais išvengti hiato (LKG, 1971, 220, 221), kitur, pavyzdžiui, {buv-} jau minima kaip šaknis (t.p., 142).

„Dabartinės lietuvių kalbos gramatikoje“, panašiai kaip ir rusiškojoje „Lietuvių kalbos gramatikoje“ (GLJ, 1985, 51, 52), aptariant automatines kaitas, operuojama tiesiog kamieno sąvoka ir teigiama, kad *stójo, séjo, džiúvo* tipo veiksmazodžių kamienė *oj, éj, úv* suvienbalsėja. Be kita ko, svarstomi ir ypatingų automatišų kiekybinių kaitų atvejai: {buv-} : {bu-} ; {lij-} : {li-} ir pan. (DLKG, 1994, 42, 43).

§ 3. Kad būtų patogiau apžvelgti veiksmazodžius su vadinamosiomis atvirosiomis šaknimis, čia jie skirstomi į 3 tipus pagal šaknyse vykstančias morfonologines kaitas:

1. {o-} → {o-j} / [- C] ir {e-} → {e-j} / [- C], pvz.: *lóti – lója, lójo; sėti – sėja, séjo* tipas.
2. {u-} → {u-v / u-v} / [- C] ir {i-} → {i-j / i-j} / [- C], pvz.: *búti – būva, būvo; lýti – lýja, lýjo* tipas.
3. {au} → {a-v / o-v} / [- C] ir {ui} → {u-j} / [- C], pvz.: *gáuti – gáuna, gávo; kliáuiti – kliáuja, klióvė; gùiti – gúja, gújo* tipas.

§ 4. Pirmojo tipo veiksmazodžių *lóti – lója, lójo; sėti – sėja, séjo, šlėti – šljeja, šljejo* šaknis, remiantis K. Jauniaus ir J. Jablonskio interpretacijomis, galima traktuoti kaip uždaras, kadangi esamojo ir būtojo laiko formose pasirodo priebalsis. Dėl šaknies ilgojo balsio, išlaikomo visose formose, šiam tipui priskirtinas ir *džiúti – džiúva, džiúvo*⁵.

Be kita ko, Jauniaus gramatikoje (Jaunius, 1908–1916, 139) minimas žodis *sulúiti*, kur [i] = /j/ išlaikomas prieš priebalsį. V. Urbutis (1978, 226) balsių kaitų sąrašė pateikia /o/ : /ui/ kaitą (*lóti* : *sulúiti*)⁶. Iš tikrųjų tokią kaitą sunku įsivaizduoti, kadangi fonologiškai [ui] = /uj/, – formoje *sulúiti* atsiranda priebalsinė fonema. Kas kita, /o:j/ : /uj/ kaita. Tuo atveju, kai šaknis {to-j-}, *sulúiti*⁷ lengviau interpretuoti, nes kaitoje dalyvautų tik balsis, – plg. *septyni* – *septintas*.

Iš bendratis kamieno irgi galima suponuoti tą pačią kaitą: /o:j/ + C → oC, plg. *stóvas* ir *stótas*. Veikiausiai bendratis tolesnei darybai panaudojamas toks, koks yra, nes sakome *vėskate*, o ne **vėtkate*, nors disimilijuojami tik *tt* ir *dt*.

§ 5. Antrajam veiksmazodžių tipui *búti – būva, būvo; lýti – lýja, lýjo* būdinga ne tik tai, jog esamojo ir būtojo laiko formose pasirodo priebalsis [v] arba [j]. Be kita ko, šio tipo šaknyse vyksta ir ypatinga automatinė kiekybinė kaita⁸. Kaip teigiama „Dabartinės lietuvių kalbos gramatikoje“, ją būtų galima įsivaizduoti vykstant net dviem kryptimis: /i:/ ↔ {i-j}, /u:/ ↔ {u-v} (DLKG, 1994, 43).

⁵ Tai vienintelis išimtinis atvejis. Daugelis tarnių turi „normalias“ formas *džiúti* – *džiúva*, *džiúvo*.

⁶ „Dabartinės lietuvių kalbos gramatikoje“ ši kaita apibūdinama kaip rcta ir net unikali (DLKG, 1994, 45).

⁷ Iš tikrųjų būtų laukiamas **lúiti*, bet čia jau chronologijos dalykas.

⁸ Plačiau apie tai žr. (Bulygina, 1970, 57, 58; Akelaitienė, 1993, 69 – 71).

Morfonologiškai /u:/ = /uv/, /i:/ = /ij/, vadinasi, *būti* = {būv-ti}, *žūti* = {žūv-ti}, *lyti* = {lij-ti}, *ryti* = {rij-ti}. Esamojo laiko formose išnykęs balsingasis intarpas /m/ kompensuojamas balsio ilgumu: *būva* = {buvv-a}, *žūva* = {žuvv-a}, *lyja* = {linj-a}, *ryja* = {rinj-a}. Kitaip tariant, prieš sprogstamuosius priebalsius intarpas išlieka: *n / [- k g t d]* arba *m / [- p b]*, o prieš pučiamuosius ir sonantus jį realizuoja balsio ilgumas, vadinasi, tarp šių elementų nesunkiai galime įžvelgti papildomąją distribuciją. Čia intarpas rodo ir tvirtagaldę priegaidę šalia tvirtapradės bendraties, plg. *kyla* < *kīnla, *šyla* < *šīnla (Zinkevičius, 1981, 87). Taigi suponavus ne dviejų, o tik vienos krypties kaitą ir priėmus tokią interpretaciją, labai sumažėtų balsinių šaknų skaičius.

§ 6. Nekyla abejonių dėl trečiojo tipo veiksmazodžių *gauti* – *gąna*, *gāvo*; *kliauti* – *kliāju*, *klióvė*; *gūiti* – *gūja*, *gūjo*; *ėiti* – *ėina*, *ėjo* šaknies struktūros. Šaknies pagrindą sudarantys sudėtiniai dvibalsiai [au], [ui], [ei] pasirodo tik prieš priebalsį, o prieš balsį jie realizuojami kaip [a-v], [u-j], [e-j]. Grynuosius sudėtinius dvibalsius ir heterosilabinius junginius sieja aiški papildomoji distribucija. Fonologiškai šie dvibalsiai laikomi fonemų junginiais, sudarytais iš atitinkamų balsių ir sonantų /j/ ir /v/. Antrieji dvibalsių dėmenys – neskiemeniniai [j, u] – yra priebalsių [j] ir [v] arba balsių [i] ir [u] alofonai (Girdenis, 1981, 58, 59; DLKG, 1994, 22; Girdenis, 1995, 84). Iš to plaukia išvada, kad formų *gāvo*, *klióvė*, *gūjo*, *ėjo* /v/ ir /j/ yra šaknies galo priebalsiai⁹.

Nesunku pastebėti, kad, be aptartųjų pakitimų, šiose šaknyse vyksta dar ir kiekvbinės balsių kaitos: {ej} → {e'j}, {av} → {o'v}. Paprastai bendratis turi būtojo laiko ilgą balsį, pvz.: *vāgia* : *vōgė* : *vōgti*; *lėkia* : *lėkė* : *lėktai*, tačiau, kai ilgasis balsis atsiduria viename skiemenyje su sonantu, jis automatiškai sutrumpėja: *kūrė* : {kūr-ti} → *kūrti*; *kėlė* : {kėl-ti} → *kėlti* (DLKG, 1994, 42). Taip pat traktuotinas ir {o'v} virtimas {au}, pvz.: *klióvė* : {klióv-ti} → *kliauti*; *šóvė* : {šóv-ti} → *šauti*.

Pagal būtojo laiko formos struktūrą į šio tipo veiksmazodžius panašūs *dāvė* ir *šlāvė*. Tik prieš priebalsinį bendraties formantą šaknies {dav-}, {šlav-} /v/ nevirsta [u], kaip *gauti*, *kliauti*¹⁰. Dėl to manoma, kad būtojo laiko formose esantis priebalsis [v] nėra šaknies dalis, o interfiksui artimas elementas (Akelaitienė, 1993, 139). Tačiau galima būtų suponuoti ir {duov-} + *ti* → *dúoti* bei balsių kaitą /uo/ : /a/ (ar net /uov/ : /av/), juk yra *ruožas* : *rāžas*, *kuólas* : *kāla*, *luómas* : *aplama*¹¹ ir aptariamąjį priebalsį laikyti šaknies baigiamuoju priebalsiu.

§ 7. Apibendrinant reikėtų pasakyti, kad tik nedidelė veiksmazodžių dalis tarsi iškrinta iš sistemos dėl lietuvių kalbai nebūdingų atvirųjų šaknų. Nors istoriškai dau-

⁹ Tokio požūrio laikomasi „Lietuvių kalbos gramatikoje“ (LKG, 1971, 230), „Dabartinės lietuvių kalbos gramatikoje“ (DLKG, 1994, 327), G. Akelaitienės darbuose (Akelaitienė, 1993, 48, Akelaitienė, 1994, 7) ir kituose šaltiniuose.

¹⁰ K. Būga linkęs abejoti, ar veiksmazodis *šliuti* nėra perdirtas iš *šlauti pagal *šliostyti* pavyzdį (Būga, 1959, 301, 302). Tarmėse šalia *šliuoja* užfiksuota esamojo laiko šaknis {šlav-}: *aš šlavū* (Jaunius, 1908–1916, 139; Zinkevičius, 1981, 90). Lytis *dāvė*, Jablonskio manymu, gali būti susidariusi kaip *šlāvė*. Istorikai šių veiksmazodžių šaknies ilgasis balsis nėra aiškūs. Apie tai plačiau žr. (Schleicher, 1856, 45, 59; Frenkelis, 1969, 84).

¹¹ Galbūt sinchroniškai šių žodžių giminystė ir nėra labai akivaizdi, tačiau jstoriškai jie susiję.

gelio veiksmazodžių šaknies baigiamieji priebalsiai yra anksčiau ar vėliau į šaknį inkorporuoti tam tikri elementai (šaknies plėtiniai) (Benvenist, 1955, 183; Karaliūnas, 1987, 121), tačiau sinchroniškai jie laikytini šaknies dalimi. Vadinas, ne istoriškai, bet sinchroniškai traktuojant, kad ir aptartosios šaknys baigiasi priebalsiu, būtų užpildyta sistemos spraga – neliktų atvirųjų šaknų problemos.

THE PROBLEM OF THE OPEN ROOTS OF VERBS IN LITHUANIAN

Summary

The article deals with the problem of open roots, which formally end with vowels. Such roots can only be found in the stem of the infinitive, but the consonants [j] and [v] can be found in other forms of the verb, e.g. *lōti – lōja, lōjo* „to bark“; *sėti – sėja, sėjo* „to sow“; *žūti – žūva, žūvo* „to die“; *kliūti – kliūja, kliūvė* „to trust“. Considering the phonological structure of the root, the sounds [j] and [v] should be interpreted not as interfixes (connectors), but as parts of the root, which may be the way to solve the problem of unusual open roots of verbs in Lithuanian.

LITERATŪRA

Akelaitienė G., 1993, Morfonologinės balsių kaitos dabartinėje lietuvių kalboje: Humanit. mokslų daktaro laipsnio disertacija. Vilnius: VPI.

Akelaitienė G., 1994, Morfonologinės kiekibinės kaitos prezenso preterito paradigmoje. – Kalbotyra, t. 43(1), 5–10.

Benvenist, 1955 – Бенвенист Э. Индоевропейское именное словообразование. Москва: Изд-во иностранной литературы.

Biūga K., 1959, Rinktiniai raštai. T. 2. Vilnius: Valst. polit. ir moksl. lit. leidykla.

Bulygina, 1970 – Булыгина Т. В. Морфологическая структура слова в современном литовском языке (в его письменной форме). – Морфологическая структура слова в индоевропейских языках. Москва: Наука, 7 – 70.

DLKG – Dabartinės lietuvių kalbos gramatika / Red. V. Ambrazas. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1994.

Frenkelis E., 1969, Baltų kalbos: Jų tarpusavio santykiai su kitomis indoeuropiečių kalbomis. Vilnius: Mintis.

Girdenis A., 1981, Fonologija. Vilnius: Mokslas.

Girdenis A., 1995, Teoriniai fonologijos pagrindai. Vilnius: Petro ofsetas.

GLJ – Грамматика литовского языка / Отв. ред. В. Амбразас. Вильнюс: Мокслас.

Jablonskis J., 1997, Lietuvių kalbos gramatika. Vilnius: Mokslo ir encikl. leidykla.

Jaurius K., 1908 – 1916 – Явнишь К. Грамматика литовского языка. Петроград.

Karaliūnas S., 1987, Baltų kalbų struktūrų bendrybės ir jų kilmė. Vilnius: Mokslas.

Karose, 1985 – Каросене В. З. Фонотактическая структура именных корней в литовском литературном языке: Дис.... кандидата филол. наук. Вильнюс: ВГУ.

Kaukienė A., 1994, Lietuvių kalbos veiksmazodžio istorija. T.1. Klaipėda: KU.

LKG – Lietuvių kalbos gramatika. T. 2 / Ats. red. K. Ulvydas. Vilnius: Mintis, 1971.

Orębski J., 1956, Gramatyka języka litewskiego. T. 3. Warszawa: Państwowe Wyd-wo Naukowe.

Schleicher A., 1856, Litauische Grammatik. Prag: J. G. Calve'sche Verlagsbuchhandlung.

Urbutis V., 1978, Žodžių darybos teorija. Vilnius: Mokslas.

Zinkevičius Z., 1981, Lietuvių kalbos istorinė gramatika. T. 2. Vilnius: Mokslas.

Žilinskienė V., 1995, Atgalinis dabartinės lietuvių kalbos žodynas. Vilnius.

Vilniaus universitetas
Bendrosios kalbotyros katedra

[i]teikta
1998 m. lapkričio mėn.